

За вироком «трійки» НКВС УРСР від 20 листопада 1937 р. митрополита Василя Липківського було розстріляно у Лук'янівській в'язниці. Сталося це 27 листопада 1937 р.⁴⁵

Так закінчилося страдницьке життя засновника Української автокефальної православної церкви, видатного проповідника й історика церкви митрополита Київського і всієї України Василя Липківського. Добре ім'я страченого ієрарха намагалися воскресити діячі діаспори, зокрема Українське православне братство імені митрополита Василя Липківського у США й Канаді. Саме завдяки зусиллям тих, хто пам'ятав про відродження української церкви, вийшли друком праці митрополита, які були вивезені з України. У 2007 р. відбулася конференція, присвячена 70-й річниці загибелі Василя Липківського⁴⁶.

Окрім архівно-кримінальних справ проти очільників УАПЦ (УПЦ) опубліковано матеріали проти інших діячів цієї церкви, які в різні роки брали участь в її розбудові. Весь цей комплекс джерел значно розширює коло досліджуваних наукових проблем⁴⁷.

Таким чином, пошук, дослідження і публікація архівно-кримінальних справ проти діячів УАПЦ (УПЦ) має важливе значення при з'ясуванні причин ліквідації української церкви у 1937–1938 рр., чільним діячам якої інкримінували антирадянську діяльність, зв'язок з українською еміграцією з метою «шпигунства» та організації підпільних осередків задля «повалення радянської влади» і проголошення самостійної України.

ДО 70-РІЧЧЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

*Олександр Пагіря
(Київ)*

Невідомі листи делегації уряду Карпатської України до уряду Угорщини

Pahiryа O. The unknown letters of delegation of government of Carpathian Ukraine to the government of Hungary.

The present article is dedicated to the negotiations between the governments of two states that took place in March 1939. The author made the translation of Carpathian Ukraine's letters to the Hungarian government.

Історія контактів між урядами Карпатської України та Угорщини в перші дні після окупації угорською армією території Закарпаття є малодослідженим питанням. Якщо військовий аспект проблеми на сьогодні вже достатньо опрацьований як українськими, так і угорськими вченими, то дипломатичний (йдеться про спроби проведення переговорів між урядами двох держав у березневі дні 1939 р.) випав із поля зору дослідників.

У даному матеріалі увазі читачів пропонуються листи членів дипломатичної місії уряду Карпатської України, що була вповноважена на засіданні Кабінету Міністрів Карпатської України на чолі з Ю. Реваєм 15 березня 1939 р. на проведення офіційних переговорів з угорським керівництвом із приводу державної належності краю. Згадані документи — а це угорськомовні машинописні копії трьох листів членів урядової делегації Карпатської України на

⁴⁵ Див. док. № 179–180 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 235–236.

⁴⁶ Преловська І. Усунення митрополита Василя Липківського від церковного служіння: передумови і наслідки // Служіння і спадщина митрополита Василя Липківського: Матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 17 листоп. 2007 р. – К., 2008. – С. 81–114.

⁴⁷ Див. док. № 182–209 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 238–310.

адресу угорського уряду — зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (*дали* — ГДА СБ України). У справі містяться також російські переклади, які були зроблені співробітниками управління контррозвідки «СМЕРШ» 4-го Українського фронту. Перед тим, як перейти до аналізу листів, згадаємо окремі факти з історії зовнішньополітичних стосунків Карпатської України та Угорщини у перші дні після початку окупації краю.

Отже, 14 березня 1939 р. о 15-й год. представники угорського уряду вручили чехословацькому посланцеві в Будапешті Мілошу Кобру ультиматум. У документі де-юре визнавалося проголошення незалежності Словаччини. Водночас, посилаючись на події в Карпатській Україні, угорський уряд вимагав від Чехословаччини негайно звільнити затриманих угорців, припинити їх переслідування, надати повну свободу організації, видати зброю загонам угорського самозахисту, протягом 24 годин приступити до евакуації урядових військ з території Карпатської України та подбати про збереженість майна угорських підданих. На виконання ультиматуму відводилося 12 годин.

Під вечір того ж дня Мілош Кобр вручив постійному заступникові міністра іноземних справ Угорщини Ярошеві Верне відповідь на угорські претензії. Уряд Чехословаччини пообіцяв виконати більшість пунктів угорського ультиматуму (у тому числі звільнення інтернованих угорців, забезпечення свободи і збереження майна, виведення урядових військ), однак відмовився озброювати загоны угорської самооборони, посилаючись на закон Карпатської України, згідно з яким право на зброю мали тільки армія та органи безпеки. У відповідь угорський уряд заявив, що якщо влада Карпатської України не може захистити угорське населення на своїй території, то про це подбає сама Угорщина¹.

О 19-й год. все того ж 14 березня 1939 р. угорський військовий представник у Празі барон Вімсперг вручив представникові Карпатської України В. Шандору ультиматум, в якому вимагалось:

- 1) звільнити угорців, що були інтерновані в Карпатській Україні (Рутенії);
- 2) припинити переслідування угорців у Карпатській Україні та не забороняти їм вільно організовуватися;
- 3) видати зброю місцевій угорській гвардії;

¹ *Пушкаш А.* Цивілізація или варварство. Закарпаття 1918–1945. — М.: Европа, 2006. — С. 271.

- 4) протягом доби організувати виведення урядових військ з території Карпатської України;
- 5) гарантувати життя і свободу угорців у Карпатській Україні².

Уряд А. Волошина, будучи солідарним із позицією празького керівництва, погодився виконати всі пункти угорського ультиматуму за винятком одного, який вимагав озброїти угорців Карпатської України.

Наступного дня, 15 березня 1939 р., о 12-й год. 30 хв. міністр закордонних справ Угорщини Іштван Чаки надіслав у Хуст на ім'я Августина Волошина ультимативні вимоги, «пропонуючи» прем'єр-міністрові Карпатської України без жодного опору передати всю повноту влади на території Підкарпатської Русі Угорщині. Відповіді потрібно було до 20-ї год.

У надісланій о 16-й год. 50 хв. телеграмі-відповіді А. Волошина повідомлялося, що уряд проголошеної самостійної Карпатської України направив до Будапешта делегацію у складі трьох осіб для проведення переговорів із приводу питання державної належності краю, до завершення яких висловлювалося прохання призупинити просування угорських військ углиб території Карпатської України.

У той же день о 18-й год. 05 хв. Іштван Чаки відповів, що угорський уряд гостинно зустрине заявлену делегацію, але зупинити просування військ уже неможливо з технічних причин. Угорський уряд мав намір швидко зайняти Карпатську Україну і просив Августина Волошина, як церковного діяча, зробити все для уникнення кровопролиття³.

О 21-й год. на єдиному й останньому засіданні сформованого після сесії сойму уряду Карпатської України було призначено спеціальну повноважну урядову делегацію у складі трьох осіб на чолі з міністром фінансів та комунікацій Юліаном Брацайком (крім нього до складу карпатоукраїнської місії ввійшли міністр здоров'я та соціальної опіки Микола Долинай та інженер лісництва Михайло Дутка)⁴. Делегація отримала завдання негайно виїхати до столиці

² *Шандор В.* Спомини. Т. 1: Карпатська Україна: 1939–1945. — Ужгород: Гражда, 1996. — С. 339–340.

³ *Пушкаш А.* Цивілізація или варварство... — С. 273.

⁴ *Брацайко Ю.М.* «Що я видів на Закарпаттю...»: Спогади. — Ужгород: Ліра, 2009. — С. 44–45.

Угорщини для проведення офіційних переговорів з урядом цієї країни щодо припинення бойових дій та визначення державної належності Карпатської України. Мета місії цілком узгоджувалася з політичною позицією президента А. Волошина та уряду Карпатської України стосовно угорсько-українського міждержавного конфлікту.

Перший лист членів урядової делегації на адресу угорського прем'єр-міністра графа Пала Телекі був написаний 19 березня 1939 р. Автори документа повідомляли голову уряду Угорщини, що вони є членами української делегації, уповноваженої на засіданні уряду Карпатської України, яке відбулося після сесії сойму 15 березня 1939 р. у м. Хусті, на проведення офіційних переговорів з угорським урядом про умови приєднання Карпатської України до Угорщини. У ньому зазначалося, що

«уряд Карпатської України визнає, що територія Закарпаття у силу історичних, геополітичних та господарських обставин належала до Угорщини і що корінне українсько-русинське населення отримує гарантію на життя, якщо йому нададуть територіальну автономію лише в межах Угорської держави»⁵.

Від імені уряду Карпатської України члени делегації заявляли, що

«територія краю і корінне українсько-русинське населення просить таку автономію, яка поважає існуючий стан у Закарпатській Україні для того, щоб ця національність збереглася у межах угорської держави, проявила свою культурність в області літературної мови, адміністрації, релігії, шкіл, господарства та юриспруденції»⁶.

У листі українські представники просили угорського прем'єр-міністра графа Пала Телекі врахувати вимоги уряду Карпатської України та передати це питання на обговорення угорського королівського уряду.

У листі від 26 травня 1939 р., написаному членами української делегації на адресу угорського прем'єра перед від'їздом із Будапешта, так і не дочекавшись відповіді від угорського керівництва, українські представники знову зазначали, що вони 15 березня 1939 р. о 21-й год. вповноважені урядом Карпатської України на ведення переговорів з угорським королівським урядом із приводу приєд-

⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 29.

⁶ Там само, арк. 30.

нання Карпатської України до Угорщини. Далі нагадувалася історія місії карпатоукраїнської делегації до Будапешта. На виконання ішення уряду 16 березня 1939 р. вона виїхали в напрямку на Нодьселлеж, маючи намір перетнути кордон у районі села Ракас, але через сильний обстріл з угорського боку члени місії змушені були повернутися назад і змогли перейти кордон у районі Тячева⁷.

Більш детально поїздки карпатоукраїнської державної делегації до Будапешта описав її голова Ю. Брацайко у спогадах 1946 р.:

«15.03. в 10 годин рушився їхати на Севлюш до Будапешта, надіючись, що перепустять делегацію через фронт. Но се не вдалося, бо малярське військо стріляло на авто так, що я мусив вернутися і пробувати перейти через Тячево»⁸.

Однак у Тячеві, який уже був під контролем угорської народної ради, Ю. Брацайка, як січовика, заарештувала місцева угорська поліція. Після розмови, у ході якої з'ясувалося, що в машині їдуть члени урядової делегації Карпатської України на переговори до Будапешта, його було звільнено надано дозвіл на проїзд до кордону. Опинившись на території Румунії, члени карпатоукраїнської місії зупинилися в м. Сиготі, де змушені були цілий день чекати офіційного дозволу румунського уряду на проїзд територією цієї країни до Угорщини⁹.

Нарешті 17 березня 1939 р. о 18-й год. карпатоукраїнська делегація прибула до Будапешта і відразу направилася до міністерства закордонних справ Угорщини. Тут її зустрів один із найнижчих співробітників — помічник секретаря міністра Елемар Уйпетері, який узагалі не був ознайомлений із деталями переговорів і погодився провести розмову з українськими представниками лише як приватна особа¹⁰. На звернення українських переговорників він оголосив, що міністр закордонних справ занедужав, а з приводу проблеми Карпатської України необхідно звернутися до державного секретаря з питань національних меншин при угорському уряді доктора Тібора Патакі. Натомість останній узагалі відмовився прийняти членів делегації Карпатської України, заявивши, що він не може це зробити з огляду на окупацію угорськими

⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 11.

⁸ Брацайко Ю.М. «Що я видів на Закарпаттю...». – С. 45.

⁹ Там само. – С.45–46.

¹⁰ Пушкаш А. Цивілізація или варварство... – С. 293.

військами території Закарпаття. Він лише погодився розглянути звернення членів делегації, але суто як громадян Карпатської України, і передати його угорському королівському уряду. Українським представникам було запропоновано викласти прохання у письмовому вигляді з відповідною аргументацією.

Під час спілкування обговорювалося також питання автономії Закарпаття у складі Угорщини. Було запропоновано, щоб делегати розробили відповідну заяву. Члени української місії підготували документ про розмір території Карпатської України, її автономію, організацію уряду та парламенту, який 26 березня 1939 р. було передано державному секретареві докторові Тібору Патакі¹¹.

Не дочекавшись відповіді міністерства закордонних справ, уповноважені уряду Карпатської України у листі до прем'єр-міністра Угорщини коротко виклали недовгу історію дипломатичних стосунків між урядом Карпатської України й Угорщиною напередодні та в перші дні окупації краю. У ній зазначалося, що угорські війська перейшли кордон Карпатської України ще 13 березня 1939 р., а 14 березня уряд Карпатської України отримав ультимативну телеграму від міністра закордонних справ Угорщини. Із чотирьох пунктів уряд Карпатської України виконав три (окрім вимоги озброїти громадян угорської національності).

15 березня 1939 р. у другій половині дня міністр закордонних справ Угорщини надіслав нову телеграму, запропонувавши негайно і без жодних умов передати всю повноту влади у краї до рук угорської адміністрації. Своєю чергою уряд Карпатської України зажадав від угорської сторони негайно припинити бойові дії проти підрозділів Карпатської Січі. Після цього делегація у складі трьох осіб прибуде до Будапешта для проведення мирних переговорів з угорським урядом щодо умов приєднання Закарпаття до Угорщини. Угорський уряд відмовився видати наказ про припинення наступу, мотивуючи це рішення технічними причинами. Однак він погодився прийняти карпатоукраїнську делегацію у складі трьох осіб у Будапешті з «угорською гостинністю»¹².

У листі зазначалося:

«На нашу думку, великої шкоди принесла та обставина, що угорський уряд лише з огляду на технічні причини не прийняв заяви

уряду Карпатської України. Якщо б ця заява була прийнята, то не помер би жоден гонвед і жоден солдат Карпатської України, а результатом було б отримання Угорщиною Закарпаття без крові; у дійсності ж Угорщина отримала Карпатську Україну ціною крові; організація управління та юриспруденції була б вирішена одним кроком в інтересах обох сторін і не почалася б довготривала боротьба, кінець якої сьогодні ніхто не бачить»¹³.

Для вирішення питання надання автономії Карпатській Україні у складі Угорщини члени української делегації підготували заяву №30, в якій виклали свої вимоги. Однак вони так і не отримали ані письмової, ані навіть усної відповіді угорської сторони, окрім запевнення окремих представників військових кіл Угорщини про можливість звільнення заарештованих вояків Карпатської Січі¹⁴.

29 березня 1939 р. в Будапешті нарешті відбулися переговори між Тібором Патакі та членами карпатоукраїнської урядової делегації на чолі з Ю. Брацайком. Т. Патакі поінформував співрозмовників «про свої враження від поїздки Підкарпаттям», яку він здійснив напередодні. Після цього він ознайомив українських представників із рішенням угорського уряду про надання Августинові Волошину права вільного пересування територією Угорщини.

Ю. Брацайко повідомив Тібору Патакі адресу перебування А. Волошина — греко-католицька семінарія у м. Заґребі. Патакі додав, що поки все не вгамується, потрібно, щоб А. Волошин оселився у передмісті Будапешта, а потім на певний час перебрався у свій маєток. Ю. Брацайко пообіцяв написати йому про запрошення угорського уряду. Тим більше, що у Будапешті проживали близькі родичі А. Волошина.

Потім Ю. Брацайко попросив угорського державного секретаря відновити на посаді головного лікаря Ужгородської лікарні М. Долина, який його супроводжував. Тут він також додав, що останній переїхав з Ужгорода до Хуста на прохання А. Волошина для того, щоб там побудувати лікарню. Однак це прохання не було задоволене¹⁵.

Не досягши успіху в переговорах із державним секретарем Тібором Патакі, уповноважені представники уряду Карпатської

¹³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 13–14.

¹⁴ Там само, арк. 14.

¹⁵ *Пушкаш А.* Цивілізація или варварство... – С. 296.

¹¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 11–12.

¹² Там само, арк.12–13.

України вирішили узагальнити свої вимоги, виклавши їх у листі на адресу прем'єр-міністра Угорщини Пала Телекі:

- 1) Прийняти заяви членів української делегації, передані доктору Тібору Патакі, які стосуються питання визначення території Карпатської України, організації автономного уряду та парламенту у краї.
- 2) Дозволити повернутися на попереднє місце роботи закарпатським учителям, професорам, адміністративним, фінансовим чиновникам, суддям, службовцям судів, працівникам залізниці, пошти, телеграфу, охорони здоров'я, сільського господарства та іншим державним службовцям, яким необхідно виплатити гроші без урахування того, народилися вони в Карпатській Україні або переїхали туди після 1 вересня 1918 р. й отримали там державне громадянство. Члени делегації просили не враховувати попередньої діяльності карпатоукраїнських чиновників, як під час прийняття їх на старе місце роботи, так і при нових призначеннях.
- 3) Розглядати всіх карпатоукраїнців, колишніх чехословацьких громадян, які отримали карпатоукраїнське громадянство з 1 вересня 1918 р. по 15 березня 1939 р., як угорських громадян з автоматичним забезпеченням їм усіх прав та свобод.
- 4) За санкцією регента М. Горті оголосити, що всі особи, які з 1 вересня 1918 по 15 березня 1939 р. були задіяні в політичній, господарській або культурній діяльності в Карпатській Україні (представники українофільського та русофільського напрямків) не повинні переслідуватися угорською владою, і будь-хто із мешканців Закарпаття може вільно повернутися додому з-за кордону без попередньої перевірки. Уряд Угорщини повинен оголосити амністію для всіх заарештованих громадян Карпатської України і не переслідувати їх.
- 5) Визнати існування в Карпатській Україні українсько-русинської національності, української мови, культурні, політичні та господарські організації українців, дозволити проведення культурної діяльності українською мовою союзом культури та орденом св. Василія.
- 6) На представлення уряду Карпатської України проекту автономії оголосити у парламенті проект закону про введення у парламент 20-ти делегатів від Карпатської України, а саме М. Анталовського, Е. Бачинського, Г. Бенце, Ю. Бращайка, А. Бродія, М. Долина, М. Гулянича, В. Гаджу, П. Хайовича, К. Гоккі, А. Яцину, П. Кошшея, Ю. Ревая, С. Антоля, А. Волошина, М. Бращайка, С. Клочурака, Ю. Перевозника, Ф. Ревая, П. Сидора.
- 7) Припинити в подальшому проведення антиукраїнської пропаганди, спрямованої проти членів уряду Карпатської України, адміністративних та державних чиновників, приватних осіб, гарантувати безпеку та добробут закарпатським українцям.

- 8) Запросити для проведення офіційних переговорів з питання запровадження у краї автономії д-ра А. Волошина та Ю. Ревая, як представників українського напрямку, А. Бродія і С. Фенцика, як представників русофільського напрямку, із забезпеченням їм права затверджувати остаточні тексти законів про автономію Карпатської України у складі Угорщини.
- 9) Повернути греко-католицькій церкві в Карпатській Україні її маєтності та школи¹⁶.

Останній лист членів карпатоукраїнської місії в Будапешті був відправлений на адресу державного секретаря угорського уряду Тібора Патакі 12 червня 1939 р. У ньому повідомлялося, що уряд Угорщини нарешті відповів на заяви та листи української делегації і надав дозвіл на повернення на територію Карпатської України президента А. Волошина —

«ми знаємо про те, що пан доктор Августин Волошин, колишній президент Закарпато-Української Республіки, зі свого боку, охоче повернувся б на Батьківщину, але в інтересах власного престижу та культурних, господарських і політичних інтересів свого народу може повернутися лише тоді, коли королівський уряд Угорщини буде милостиво виконувати прохання нижчепідписаних, і доктор Волошин негайно повернеться на Батьківщину»¹⁷.

Далі українські представники уточнювали деякі прохання до угорської сторони. Зокрема, щоб до оголошеної в майбутньому амністії були додані члени Карпатської Січі та всі українці, заарештовані після 15 березня 1939 р. Окремим пунктом йшлося про скасування військової адміністрації на території Карпатської України. Українські представники також просили, щоб угорський уряд письмово підтвердив, що

«бажання розмовляти українською мовою, називати себе українцями-русинами не є злочином, а головне, не є антиугорською антидержавною діяльністю»¹⁸.

Члени делегації вказували, що президент Карпатської України д-р Августин Волошин висловлював прохання, щоб для обговорення законів про автономію Карпатської України та всіх адміністративних справ, пов'язаних із краєм, обов'язково запрошувалися також члени уряду Карпатської України, які є корінними мешкан-

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 14–19.

¹⁷ Там само, арк. 24.

¹⁸ Там само, арк. 24–25.

цями Закарпаття та мають право представляти інтереси населення регіону.

Автори документа просили угорський уряд припинити переслідування членів ордену св. Василя Великого, повернути конфісковане майно й дозволити його членам повернутися у монастирі. Останній пункт містив прохання про дозвіл на повернення Августина Волошина до Закарпаття, гарантування його життя та приватної власності¹⁹. Наприкінці документа відзначалося:

«Ми просимо Вашої протекції в угорського королівського уряду, щоби вирішити наші прохання в повному обсязі; у цьому випадку пан Августин Волошин повернеться остаточно»²⁰.

Загалом, за даними Ю. Брацайка, члени карпатоукраїнської делегації підготували 78 меморандумів до угорського уряду з різними проханнями. Серед них, зокрема, проекти законів про територію Закарпаття, автономію та адміністрацію краю, меморандуми про становище членів уряду Карпатської України та у справі земельної реформи, прохання про закриття угорського концтабору в м. Ворюлопош, меморандуми про розпуск загонів чорносорочечників партії С. Фенцика та угорських «терористичних банд» «Сабачапаток», а також про амністію всіх заарештованих українців Закарпаття. Окрім цього, було надіслано меморандуми, в яких порушувалися різні справи особистого характеру, зокрема щодо долі окремих урядовців та посадовців Карпатської України, питання господарського, фінансового, сільськогосподарського та культурного характеру. Більшість прохань, звернень, листів та меморандумів так і залишилися без відповіді з боку угорського уряду²¹.

На початку липня 1939 р. член української місії Ю. Долинай виїхав до Праги, а ще раніше Будапешт залишив М. Дутка. Таким чином, до кінця вересня 1939 р. всю дипломатичну діяльність, пов'язану із захистом інтересів Закарпаття перед угорським урядом виконував колишній міністр фінансів та комунікацій Карпатської України Ю. Брацайко. Невдовзі А. Бродій, який був радником угорського уряду у справах Закарпаття, висловив протест проти діяльності Ю. Брацайка. З огляду на безперспективність подальшого перебування в Будапешті та повне ігнорування його з боку

угорського уряду голова карпатоукраїнської делегації наприкінці вересня 1939 р. виїхав до Хуста, де відкрив власну адвокатську канцелярію, повністю відійшовши від політичного життя²². Таким чином, делегація уряду Карпатської України в Будапешті припинила свою діяльність.

Зміст листів членів карпатоукраїнської урядової делегації однозначно свідчить, що її діяльність у Будапешті повністю узгоджувалася із задумами та планами президента Карпатської України А. Волошина та членів уряду на чолі з Ю. Реваєм, які емігрували за кордон. Активіст карпатоукраїнської місії спростовує твердження деяких істориків, що нібито президент і уряд Карпатської України після проведення сесії сойму та з початком агресії угорської армії виїхали з краю, покинувши його захисників напризволяще.

Позицію президента та членів уряду Карпатської України щодо карпатоукраїнсько-угорського міждержавного конфлікту, яка була викладена в листах членів місії на адресу Пала Телекі, не слід розцінювати як відступ від прийнятого на засіданні сойму 15 березня 1939 р. конституційного закону, яким проголошувалося створення самостійної Карпатоукраїнської Республіки. Таку позицію радше слід розглядати як тактичний дипломатичний хід, що мав вимушений характер і був зумовлений фактичною окупацією краю угорськими військами. Головною метою було відвертання репресій проти активних учасників державного будівництва у Карпатській Україні, членів Карпатської Січі та інших осіб, причетних до утвердження паростків української державності на території Закарпаття.

Така позиція також цілком узгоджується з політичними поглядами та християнським світоглядом д-ра А. Волошина, який схилився до політичного компромісу у стосунках з Угорщиною, виступаючи проти вирішення міждержавних проблем військовим шляхом та намагаючись запобігти кривавій трагедії Карпатської України.

Не видавши офіційного наказу про збройну відсіч угорському наступові президент та уряд Карпатської України через делегатів у Будапешті намагалися схилити угорський уряд до припинення наступу, оголошення амністії для всіх заарештованих громадян Карпатської України та членів Карпатської Січі, надання дозволу на повернення додому біженців, припинення переслідувань проти активних учасників українського визвольного руху у Закарпатті,

²² Брацайко Ю.М. «Що я видів на Закарпаттю...». – С. 47.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 25.

²⁰ Там само, арк. 26.

²¹ Брацайко Ю.М. «Що я видів на Закарпаттю...». – С. 47.

офіційного визнання існування в Карпатській Україні української нації, дотримання мовних та національно-культурних прав місцевого населення, і, найголовніше, запровадження політичної автономії на території краю та формування крайового уряду і парламенту. Визнаючи факт окупації території Закарпаття угорськими військами, у результаті чого край став частиною Угорського королівства, члени уряду Карпатської України намагалися сформулювати умови, на яких могло здійснюватися співробітництво між ними як законними представниками місцевого населення та угорським урядом. При цьому вони керувалися інтересами власного народу та намагалися не допустити масових репресій і мадяризації місцевого українського населення.

Варто відзначити, що при формуванні пропозицій до угорської влади уряд Карпатської України виходив не тільки з інтересів української політичної течії, перемога якої у краї була засвідчена результатами виборів 12 лютого 1939 р. і засіданням сойму Карпатської України 15 березня 1939 р., але й водночас враховував інтереси представників русофільства. Незважаючи на те, що останні дискредитували себе в очах місцевого населення неприхованою співпрацею з урядами іноземних держав, керівники Карпатської України рахувалися також з інтересами тієї частини населення краю, яка підтримувала у Закарпатті русофільство.

Однак правлячі кола Угорщини, натхненні ідеєю відновлення «тисячолітньої держави св. Іштвана», відкинули всі прохання та пропозиції української делегації, проігнорували навіть сам факт її прибуття та довготривале перебування у Будапешті. Тим самим, угорська влада взяла на себе повну відповідальність за наслідки жорстокого терору проти учасників українського визвольного руху на території Карпатської України.

* * *

Нижче подаємо три листи членів урядової делегації Карпатської України на адресу угорського уряду в їх російському перекладі. Відібрані документи публікуються згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу. Наявні у тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

№ 1

Лист делегації уряду Закарпатської України до прем'єр-міністра угорського королівського уряду Пала Телекі про обговорення умов приєднання Закарпатської України до Угорщини

19 березня 1939 р.

ЛИЧНО

СВЕТЛЕЙШЕМУ ГРАФУ Г-НУ ТЕЛЕКИ ПАЛ,
прем'єр-министру венгерського королівського уряду.

Будапешт.

Мы, нижеподписавшиеся уполномоченные заседанием правительства Закарпатской Украины 15.3.39 г. в г. ХУСТ, посланы в Будапешт к светлейшему графу обсудить условия присоединения Закарпатской Украины* на основе порученного и наших полномочий, мы подготовили светлейшему графу следующее.

Закарпато-украинское правительство признаёт, что территория, называемая Закарпатская Украина, в силу исторических, геополитических и хозяйственных обстоятельств принадлежала к Венгрии и что коренное украинско-русинское население получит в наше время гарантию на жизнь, если ему предоставят территориальную автономию лишь в пределах Венгерского государства.

Закарпато-Украинское правительство признаёт, что часть населения так называемой Закарпатской Украины в период между 2.9 и 10.9.38 г. высказало желание — как было за несколько столетий до этого, — целиком присоединиться к Венгрии.

Для некоторой части коренного населения Закарпатской Украины слово украинец было чуждо и не признавалось; они поэтому открыто протестовали против такого названия.

На территорию так называемой Закарпатской Украины название «украинец»** в 1918 году и в последующие годы импортировали, главным образом, солдаты и унтер-офицеры, находившиеся в течении мировой войны на «русской» Украине.

* Тут і далі підкреслення в документі зроблені сірим олівцем.

** Слова «название “украинец”» дописані олівцем збоку.

От имени правительства Закарпатской Украины мы объявляем, что эта территория и коренное украинско-русинское население просит такую автономию, которая уважает существующие в Закарпатской Украине отношения для того, чтобы эта национальность сохранилась в рамках венгерского государства, проявила свою культурность в области литературного языка, администрации, религии, школ, хозяйства и юриспруденции.

Мы заявляем, что некоторые члены закарпато-украинского правительства хотели уже со 2.9.38 г. работать во имя установление связи для взаимопонимания с венгерским королевским правительством, но они этого не могли осуществить, так как правительство Закарпатской Украины в этом вопросе не было свободным, и лишь вечером 15.3.39 г. получило такую возможность, и поэтому немедленно послало своих представителей в Будапешт.

С глубоким почтением мы просим светлейшего графа принять это послание, и учесть его, и передать на обсуждение венгерскому королевскому правительству.

Со своей стороны мы заявляем, что мы не противимся божьей воле и просим венгерское правительство — и в прошлом поддерживающее экономически* население Закарпатской Украины, — чтобы и в будущем оно оставалось внимательным к украинско-русинскому населению и давало возможность квалифицированным кадрам народа Закарпатской Украины в рамках венгерского государства продолжать свою службу.

Остаёмся полные уважения к светлейшему господину полные почтения.

Уполномоченные правительства
Закарпатской Украины.

Будапешт, 19 марта 1939 г.

Перевели: Эрцгеди и ст. л. Залётный.

*ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 29–31.
Машинопис. Переклад з угорської.*

* Слово «экономически» дописано олівцем зверху.

№ 2

Лист делегації уряду Закарпатської України до прем'єр-міністра угорського королівського уряду Пала Телекі про умови приєднання Закарпатської України до Угорщини

26 травня 1939 р.

ЛИЧНО

СВЕТЛЕЙШЕМУ ГРАФУ ГОСПОДИНУ ТЕЛЕКИ ПАЛ,
премьер-министру венгерского королевского правительства

Будапешт.

Нижеподписавшиеся уполномоченные 15 марта 1939 г. в 9 часов вечера правительством Закарпатской Украины обсудить с венгерским королевским правительством вопрос о присоединении Закарпатской Украины к Венгрии. Мы хотели выполнить это поручение и поэтому 16.3. в полдень выехали в направлении Надьселлеж, желая возможно скорее попасть в Будапешт. Но мы не могли перейти границу в районе села Ракас, лежавшего в направлении Надьселлеж из-за стрельбы с венгерской стороны; в силу этого карпато-украинские солдаты не могли установить контакт с венгерскими командными кругами, чтобы те прекратили стрельбу и дали возможность нам перейти фронт.

В силу этого мы были вынуждены возвратиться и перейти границу Закарпатской Украины в районе села Течо* и направиться на автомашине через Румынию в Будапешт, куда мы могли прибыть лишь 17.3 в 6 часов вечера. Мы немедленно явились в Министерство иностранных дел, где, однако, нам заявили, что г-н министр иностранных дел болен и что по вопросу о Закарпатской Украине необходимо обраться к почтенному г-ну государственному секретарю д-ру ТИБОР Патоки. Поэтому мы обратились к почтенному г-ну д-ру ТИБОР ПАТОКИ, который, однако, заявил, что он не может принять нас как представителей правительства Закарпатской Украины, так как за это время венгерские войска оккупировали Закарпатскую Украину; но в интересах народа За-

* Угорська назва Тячева.

карпатской Украины принимает нашу словесную просьбу, как просьбу граждан Закарпатской Украины, и передает её венгерскому королевскому правительству.

Вскоре затем нам предложили изложить нашу просьбу письменно с соответствующей аргументацией. В ходе переговоров обсуждался также вопрос автономии и поэтому нам предложили разработать заявления, касающиеся этого вопроса. Мы подготовили эти заявления (а именно: заявления о размере территории Закарпатской Украины, об автономии, организации правительства и парламента) и 26.3.39 г. передали в руки почтенного г-на д-ра ПАТОКИ ТИБОР*.

Перед отъездом из Будапешта мы считаем полезным обратиться непосредственно к светлейшему господину, как к главе правительства, и вкратце повторить, что происходило до сих пор.

Действительно, венгерские войска перешли границу Закарпатской Украины ещё 13.3.39 г. Действительно также, что 14.3.39 г. правительство Закарпатской Украина получило телеграмму г-на министра иностранных дел венгерского королевского правительства; из 4-х пунктов телеграммы правительством Закарпатской Украины были немедленно выполнены 3 пункта и лишь одно требование — вооружить граждан венгерской национальности в Закарпатской Украине, выполнено не было. Несогласие с этим требованием имело место потому, что правительство Закарпатской Украины в интересах соблюдения общего порядка не могло вооружать какие-либо национальности. Но, кажется, что подобную телеграмму получило также командование чешской армии Закарпатской Украины, так как чешские солдаты вооружали граждан венгерской национальности; это признавали сами граждане венгерской национальности, а также видели своими глазами нижеподписавшиеся. Например, в сёлах: Буштыгазо**, Течо и т.п.

После обеда 15.3.39 г. г-н министр иностранных дел венгерского королевского правительства прислал новую телеграмму, в которой предложил немедленно и без всяких условий передать власть. На это правительство Закарпатской Украины дало немедленные ответ, в котором предлагало сейчас же прекратить военные действия,

для того, чтобы послать в Будапешт делегацию из трёх человек, которые обязаны обсудить условия присоединения к Венгрии.

Венгерское королевское правительство не дало указания прекратить военные действия и сослалось на невозможность сделать это в [силу] технических причин, но заявило, что делегацию из трёх человек оно примет с венгерской гостеприимностью.

По нашему мнению, большой вред принесло то обстоятельство, что венгерское королевское правительство лишь из-за технических причин не приняло заявления правительства Закарпатской Украины. Если бы это заявление было принято, то не умер бы ни один гонвед и ни один солдат Закарпатской Украины, а результатом было бы получение Венгрией Закарпатской Украины без крови; в действительности же Венгрия получила Закарпатскую Украину ценою крови; организация управления и юриспруденции была бы разрешена одним ударом в интересах обеих сторон и не началась бы длительная борьба, конец которой сегодня никто не видит.

Чтобы вопрос Закарпатской Украины был разрешён гладко в интересах Закарпатской Украины и Венгрии, нижеподписавшиеся использовали проведённое в Будапеште время, чтобы изложить в заявлении № 30 наши просьбы, касающиеся автономии Карпатской Украины и её территории. Но на это мы не получили ни устного, ни письменного принципиального ответа, исключая удовлетворение нашей просьбы со стороны армии отпускать безнаказанно домой скрывающихся в горах русинских и украинских солдат и членов организации «Сич», если последние сдадут оружие.

Мы видели благонамеренного почтенного д-ра ПАТОКИ ТИБОР*, который в некоторых случаях помогал нашим товарищам, но, само собой разумеется, что принципиального решения он сам дать не мог. Поэтому мы считаем полезным суммировать наши принципиальные точки зрения для светлейшего господина, и надеемся, что это явится предметом обдумывания.

1. Венгерское королевское правительство должно принять наши законные заявления, переданные почтенному господину доктору ПАТОКИ ТИБОР**, касающиеся вопросов территории Закарпатской Украины, автономии и организации правительства и парламента.

* Так у документі.

** Угорська назва села Буштино Тячівського району.

* Так у документі.

** Так у документі.

2. Венгерское королевское правительство должно принять просьбу о возвращении на старое место работы всех закарпато-украинских учителей, профессоров, административных, финансовых чиновников, судей и служащих судов, служащих железных дорог, почты, телеграфа, здравоохранение, сельского хозяйства и прочих государственных служащих, которым надлежит выплатить деньги без учёта того, родились ли эти чиновники в Закарпатской Украине или переехали туда после 1.9.1918 г. и получили там государственное гражданство. Мы просим не учитывать прошлой деятельности закарпато-украинских чиновников, как при принятии их на старое место работы, так и при новых назначениях.

3. Венгерское королевское правительство правительства рассматривает всех закарпато-украинцев, бывших чехословацких грн, которые получили закарпато-украинское гражданство с 1.9.1918 по 15.3.1939 г., как венгерских граждан.

4. Венгерское королевское правительство объявляет о подтверждении светлейшего регента — или в форме амнистии, или в другой форме, — что всякая политическая, хозяйственная или культурная деятельность с 1.9.1918 г. по 15.3.1939 г. (как в направлении закарпато-украинском, так и великорусском) не будет преследоваться, и поэтому всякий может вернуться домой из-за границы без проверки его прошлой деятельности. В силу этого должны быть освобождены все заключённые в тюрьмах, в концлагерях; не должно возбуждаться процессов по вышеуказанной деятельности. Караться должны обычные преступления.

5. Венгерское королевское правительство признаёт в Закарпатской Украине украино-русинскую национальность, название национальности, язык, культурные, политические и хозяйственные организации, разрешает дальнейшую деятельность на украинорусинском языке союза культуры, церковной организации СЕНТ-БАЗИЛ (для мужчин и женщин).

6. Венгерское королевское правительство до предоставления Закарпатской Украине автономии объявляет в парламенте проект закона о введении в парламент 20 делегатов от Закарпатской Украины: 1) АНТОЛОВСКИЙ Н*, школьный инспектор в с. Сойва, президент организации ДУХНОВИЧ; 2) Д-р БАЧИНСКИЙ Эден, судья

и сенатор, б[ывший] министр, проживает в [г.] Хуст; 3) БЕНЦЕ Георг, владелец мелкого предприятия, член делегации Закарпатской Украины, проживает в [г.] Хуст; 4) д-р БРАЦАЙКО Дюла, адвокат, б[ывший] министр, президент просветительного культурного совета, проживает в [г.] Хуст, 5) БРОДЫ Эндре, депутат парламента, б[ывший] премьер-министр, проживает в Ужгороде; 6) д-р ДОЛИНАЙ Миклош, главный врач больницы, член провинциальной Рады Закарпатской Украины, проживает в Ужгороде; 7) ГУЯНИЧ Михай*, школьный инспектор, член провинциальной Рады Закарпатской Украины, проживает в [г.] Хуст; 8) ГАДЖА Василь, крестьянин, член провинциальной Рады Закарпатской Украины, живёт в селе Альшошеллисе; 9) ХАЙОВИЧ Пётр, фабрикант, промышленник, главный секретарь русской национальной Рады, проживает в Мукачево; 10) ГОККИ Карой, депутат парламента, профессор, проживает в Нодьселлеж; 11) ЯЦИНА Андреш, чиновник кассы помощи больным, член провинциальной Рады Закарпатской Украины, проживает в [г.] Хуст; 12) д-р КОШПЕЙ Пал, чиновник административного совета, депутат парламента, проживает в Буштягаза; 13) РИВОЙ Дола**, профессор средней школы, депутат парламента, б[ывший] министр, проживает в [г.] Хуст, 14) д-р СТЕПАН АНАТОЛЬ***, адвокат, член делегации Закарпатской Украины, проживает в [г.] Рахов; 15) д-р ВОЛОШИН Агаштон****, б[ывший] депутат парламента, директор педагогического института, б[ывший] премьер-министр, президент дирекции Подкарпатского банка, проживает в [г.] Хуст; 16) д-р БРАЦАЙКО Михай, президент «Школьна матица»; 17) КЛОЧУРАК Иштван, б[ывший] министр; 18) ПЕРЕВОЗНИК Георг, б[ывший] министр; 19) РЕВАЙ Фёдор, б[ывший] член делегации Закарпатской Украины; 20) СИДОР ПАЛ член делегации Закарпатской Украины. Вышепоименованные лица рекомендуются потому, что это бывшие министры, депутаты парламента, сенаторы, члены провинциальной Рады и делегации Закарпатской Украины; они являются ведущими личностями в политической, культурной и хозяйственной жизни и могут представлять Закарпатскую Украину в венгерском парламенте.

* Так у документі.

** Так у документі.

*** Так у документі.

**** Так у документі.

* Так у документі.

7. Венгерское королевское правительство должно положить конец беспочвенной клевете и натравливанию против украинской национальности, бывшего украинского правительства в Закарпатской Украине, отдельных членов б[ывшего] правительства, отдельных административных чиновников и других государственных служащих, а также против частных лиц в прессе — в Ужгороде (главным образом газета «КАРПАТЫ МАДЬЯР ГИРЛОП»), МУКАЧЕВО и везде в Закарпатской Украине, ибо это ведёт к излишнему замучиванию «воды в колодце». Одновременно правительство даст строгий приказ властям в Ужгороде гарантировать жизнь и благосостояние украинорусинов.

8. Венгерское королевское правительство приглашает для переговоров по вопросу автономии и связанным с ней вопросам господ доктора ВОЛОШИНА Агоштон, РЕВОЙ Дюла, д-ра БРАЦАЙКО Дюла с таким расчётом, чтобы со стороны великорусской партии БРОДЫ Эндре и д-ра ФЕНЦИГ Иштван* было бы такое же количество представителей, имеющих право утверждать окончательный текст проектов законов об автономии и прочих и могущих перенять в руки власть в Закарпатской Украине.

9. Венгерское королевское правительство передаёт обратно церкви б[ывшую] греко-католическую школу, которая была передана государству чехословацким правительством с 1918 по 1938 г.

Это заявление мы делаем лишь в интересах украинорусинов в Венгрии и Закарпатской Украине. Надеемся, что светлейший господин даст положительный ответ, с тем, чтобы вопрос консолидации в Закарпатской Украине шагнул далеко вперёд, чтобы всё было решено спокойно и могла быть начала созидательная работа.

Остаёмся полные уважения к светлейшему господину

Будапешт, 26 мая 1939 года.

Полные почтения:

Перевели: Эрцгеди и ст. л. Залётный.

*ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 11–19.
Машинопис. Переклад з угорської.*

* Так у документі.

№ 3

Лист делегації уряду Закарпатської України до секретаря угорського королівського уряду Тібора Патакі про умови повернення президента Августина Волошина у Закарпатську Україну*

12 червня 1939 р.

ПОЧТЕННЕЙШЕМУ ДОКТОРУ ПАТОКИ ТИБАР**,
г-ну секретарю венгерского королевского правительства.

Б У Д А П Е Ш Т

Высочайшее королевское правительство Венгрии смилостивилось известить нас о том, что оно не препятствует возвращению главы правительства Закарпатской Украины, впоследствии президента Закарпатской Украины доктора ВОЛОШИНА Агоштон на родину.

Мы знаем о том, что господин доктор ВОЛОШИН Агоштон, б[ывший] президент Закарпато-Украинской Республики, со своей стороны также охотнее вернулся бы на родину, но в интересах собственного престижа и в культурных, хозяйственных и политических интересах своего народа может вернуться лишь тогда, когда высочайшее королевское правительство Венгрии будет [готово] милостиво исполнить просьбу нижеподписавшихся, а доктор ВОЛОШИН немедленно вернётся на родину.

1. Неоднократно мы просили объявить амнистию или сделать подобное заявление за подписью светлейшего регента, чтобы эта амнистия распространялась на граждан, оставшихся внутри страны, а также эмигрировавших за границу, и чтобы все могли свободно вернуться на родину и по возможности получить работу на старом месте. В этой амнистии мы просим ясно указать о распространении её и на членов так называемой «Сич» гвардии.

* На перекладі документа підпис начальника управління контррозвідки «СМЕРШ» 4-го Українського фронту генерал-лейтенанта М. Ковальчука і дата – 9.02.1945.

** Так у документі.

2. Одновременно с амнистией мы просим освободить из тюрем и концлагерей всех арестованных после 15.3.39 года украинорусин.

3. Мы просим немедленно ликвидировать военную администрацию на территории Закарпатской Украины.

4. Кроме того, мы просим венгерское королевское правительство письменно заявить о том, что желание говорить и разговор на украинорусинском языке, называть себя украинорусинами не является преступлением, а главное не является противовенгерской антигосударственной деятельностью и значит употребление этого названия разрешено.

5. Господин доктор ВОЛОШИН Агоштон, б[ывший] президент Закарпатской Украины, просит, чтобы для обсуждения законов об автономии и всех административных дел приглашались такие члены бывшего закарпато-украинского правительства, которые являются коренными гражданами Закарпатской Украины.

6. Далее мы просим венгерское королевское правительство, чтобы все члены организации СЕНТ-БАЗИЛ (мужчины и женщины), находящиеся в Закарпатской Украине, могли вернуться в свои монастыри и что ни их личности, ни их собственность не будут затронуты. Положение остаётся таким, каким было до 15.3.39 г.

7. Далее мы просим при возвращении господина д-ра ВОЛОШИН Агоштон сохранить его жизнь и собственность.

Мы просим Вашей протекции у венгерского королевского правительства, чтобы разрешить наши просьбы в полном объёме; в этом случае г-н ВОЛОШИН Агоштон вернётся совершенно определённо.

Остаёмся полные уважения
полные почтения:

Будапешт, 12 июня 1939 г.

Перевели: Эрцгеди и ст. л. Залётный.

*ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 24–26.
Машинопис. Переклад з угорської.*

3 ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Рустем Хаяли
(Київ)*

Репрессивная политика советского государства в отношении крымских татар (1921–1941 гг.)

Khayaly R. Repressive politics of Soviet state toward Crimean Tatars (1921–1941).

The article dedicated to the analysis of repressive politics of higher state authority of the USSR toward Crimean Tatars in 1921–1941.

На протяжении многих десятилетий история крымских татар в советской историографии игнорировалась. Ситуация изменилась после распада СССР. Усилиями историков в научный оборот введён большой комплекс источников, опубликованы сборники документов, выполнены исследования по многим ранее неизвестным проблемам крымскотатарской истории. В то же время репрессивная политика советского государства в отношении крымских татар в 1920–1930-е гг. пока ещё не получила должного освещения в исторической науке.

В период «хрущёвской оттепели» историки впервые упомянули о репрессиях против крымских татар в контексте осуждения культа личности Сталина¹. Однако объективной оценки государственной

¹ *Надинский П.Н.* Борьба Крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. – Симферополь: Крымиздат, 1958. – С. 123–155; *Кулипанова В.И., Твердохлебова А.В.* Партийные организации Крыма в борьбе за индустриализацию // Там же. – С. 156–199; *Хазанов Г.И.* Партийная организация Крыма в борьбе за победу колхозного строя // Там же. – С. 200–240; *Сёмин А.С.* Крымская партийная организация в годы завершения реконструкции народного хозяйства и победы социализма в СССР (1933–1937 гг.) // Там же. – С. 241–281; *Первомайский А.И.* Борьба за единство